

Friedrich Naumann
Stiftung

**DIJALOG
POVJESNIČARA –
ISTORIČARA
5**

Herceg Novi
2.-4. ožujka 2001.

Priredili: Hans-Georg Fleck
Igor Graovac

Zagreb 2002.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 323.1 (497.1)"18/19"(082)

DIJALOG povjesničara – istoričara /
priređili Hans-Georg Fleck, Igor Graovac. –
Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000-
Na vrhu nasl. str.: Stiftung für liberale
Politik Friedrich-Naumann Stiftung.

ISBN 953-96037-3-0 (cjelina)

5. – 2002

ISBN 953-6922-01-0

I. Nacionalno pitanje -- Hrvati -- Jugoslavija
II. Nacionalno pitanje -- Srbi -- Jugoslavija
III. Politička povijest -- Jugoslavija

420408112

Izdavač: Zaklada *Friedrich Naumann*
Urednici: Igor Graovac i Olivera Milosavljević
Lektor i korektor: Igor Graovac
Grafičko oblikovanje: Barbara Galant
Tisak: *Tiskara Puljko*
Zagreb, travanj. 2002.

SADRŽAJ

1. DIO

1.1. Uvodne napomene i izlaganja

Uvodne napomene 9
Igor Graovac: Četiri Dijaloga povjesničara/istoričara u Pečuhu (1998.-2000.) 15

1.2. Plenarna izlaganja

Andrea Feldman: Oral history, ženska povijest, povijest kao sjećanje 41
Nenad Antonijević: Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Program prikupljanja svedočenja – tehnika oralne istorije 55

1.3. Saopćenja

1.3.1. Nacionalni identitet Hrvata i Srba

Đorđe Borozan: Nacionalno i državnoopravno u identitetu Srba i Hrvata 75
Olivera Milosavljević: Autostereotipi – o autentičnosti i kvarenju nacije 83

Sažetak

Rad je pokušaj postavljanja pitanja o učešću žena u tradicionalnim i modernim elitama Srbije. Njihovo učešće u tradicionalnim elitama je nastajalo rođenjem ili udajom, dok su u modernim elitama svojim profesijama one same postale njihov deo. U prvima je brak bio posebno važan kao vid socijalne promocije žena. Udaja je tako mogla biti interesno povezivanje unutar jedne ili različitih elita, u kojima je žena mogla biti *nosilac*, *smetnja* ili *dopuna* elitnog statusa. Nastanak modernih elita uslovljen je obrazovanjem, odnosno profesionalizacijom, koja je za devojke bila usporenija nego za muškarce.

Do Prvoga svetskog rata žene u Srbiji su ostvarile pravo na sve vidove obrazovanja i stekle pravo na rad pod uslovima koji još nisu bili u potpunosti izjednačeni za oba pola, ali nisu ostvarile političku emancipaciju.

Zusammenfassung

Diese Arbeit ist ein Versuch, die Teilnahme der Frauen an traditionellen und modernen Eliten in Serbien zu erforschen. Ihre Teilnahme an traditionellen Eliten wurde entweder durch ihre Geburt oder Heirat bedingt, während sie ihre Zugehörigkeit zu modernen Eliten durch ihren Beruf erlangten. Bei den ersteren war vor allem die Ehe ein besonders wichtiger Aspekt der gesellschaftlichen Förderung von Frauen. So konnte die Ehe eine Interessensverbindung innerhalb einer oder verschiedener Eliten sein, in denen die Frau entweder als *Trägerin*, *Störung* oder *Ergänzung* des Elitenstatus angesehen werden konnte. Die Entstehung moderner Eliten wurde durch die Bildung, d.h. Professionalisierung bedingt, die für Frauen einen langsameren Prozeß darstellte als für die Männer.

Bis zum Ersten Weltkrieg gewannen Frauen in Serbien das Recht auf alle Formen von Bildung und das Recht auf Arbeit, obwohl immer noch nicht unter gleichen Bedingungen für beide Geschlechter; sie erreichten aber keine politische Emanzipation.

Dalibor Čepulo

Ivan Mažuranić: liberalne reforme Hrvatskog sabora 1873.-1880. i srpska elita u Hrvatskoj

I.

Proces prijelaza iz feudalnoga u moderno društvo u Europi uključivao je proces racionalizacije prava (pozitivizaciju, sistemizaciju, proceduralizaciju itd.), kao i racionalizaciju načela vladanja (uvođenje načela pravne jednakosti, diobe vlasti, vladavine prava itd.). *Zemlje zapadnoeuropske jezgre* (Engleska, Francuska, Nizozemska, Švicarska, Belgija) u osnovi su prošle kroz te promjene potkraj 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća. U drugoj polovici 19. st. njima se pridružila i Njemačka. Doktrinarne odrednice i zakonodavna rješenja razvijena u *zemljama jezgre* prihvaćeni su kao modelski uzori i u pokrajnima (Habsburška Monarhija, skandinavske i mediteranske zemlje), kao i u balkanskim zemljama koje su se oslobađale od turske vlasti, a koje su, unatoč nepostojanju odgovarajućih političkih tradicija i društvenih pretpostavki, preuzimale modernu ustavnu regulativu.¹

¹ Usp. D. Čepulo, Modernizacija prava u *europskoj jezgri* (Engleska, Francuska, Njemačka) i zemlje periferije 1780.-1880. godine, *Vladavina prava*, 5, Zagreb, 2001., 3-4 i 7-17.

II.

Do 1848. Hrvatska je s Ugarskom bila u čvrstom savezu, kojim, pak, nije izgubila obilježja feudalne državnosti: imala je, naime, oblik vlastite staleške ustavnosti zasnovane na postojanjima vlastitih municipalnih prava, staleške strukture i sabora te na udjelu u ugarskoj ustavnosti kroz sudjelovanje u Ugarskom saboru. No, od nadležnosti Hrvatskog sabora i bana još je u 17. st. bio *izmaknut* granični pojas prema Otomanskom Carstvu koji je podvrgnut vojnoj upravi habsburškog Dvora. Od 1805., odnosno od 1813. pod austrijskom civilnom upravom bila je i Dalmacija (koja je od početka 14. st. do 1797. bila pod vlašću Venecije), a u vezi s kojom je, pozivajući se na povijesno i prirodno pravo, Hrvatsko-slavonski sabor (koji je samo nominalno bio Sabor Dalmacije, Hrvatske i Slavonije) tražio pravo sjedinjenja s hrvatsko-slavonskim područjem. S obzirom na tu partikularizaciju hrvatskog teritorija i stalnu opasnost od političkog presezanja u hrvatska autonomna prava u sklopu velikomađarskih nastojanja i habsburških apsolutističkih aspiracija, pitanja nacionalne integracije te osiguranje i proširenje političke autonomije postali su prvenstveni hrvatski nacionalni ciljevi.

Modernizacija institucija i načela vladanja je u Hrvatskoj započela 1848. kada je Državni sabor Dalmacije, Hrvatske i Slavonije proglasio načelo pravne jednakosti građana, kao i raskid veza sa Ugarskom. U daljnjem je razvoju hrvatski nacionalni pokret nastojao doseći cilj političke i teritorijalne integracije te neovisnosti unutar Monarhije balansiranjem između jačih strana u sukobu, Mađara i Dvora. Ta je nastojanja okončala *Austro-ugarska nagodba* 1867. godine, kojom je Monarhija podijeljena na dvije polovice u

kojima su hegemonističku ulogu imale političke elite dvaju vodećih naroda. U tom je sklopu 1868. sklopljena i *Hrvatsko-ugarska nagodba* koja je Hrvatskoj jamčila široku autonomnu nadležnost (u pitanjima unutarnje uprave, vjere i naobrazbe, pravosuđa), koja se odnosila i na vlastita zakonodavstvo, zemaljsku vladu i pravosudni aparat. No, bez financijske autonomije, politički utjecaj Središnje vlade na hrvatskog bana, kao i njena uloga u postupku dobivanja vladareve sankcije za autonomne zakone jamčili su stvarnu prevlast Središnje vlade u ključnim pitanjima. Hrvatska je time bila postavljena u položaj čija je stvarnost ponajbolje opisana ocjenom Georga Jellineka: *više od pokrajine manje od države*, a koji je, negdje u sredini, bio između položaja Finske i Norveške spram Rusije, odnosno Švedske.²

Godine 1873. ostvaren je politički sporazum hrvatske Narodne stranke i Središnje vlade, prema kojemu je došlo do umjerenih izmjena *Hrvatsko-ugarske nagodbe*. Istodobno je Ivan Mažuranić, liberalni hrvatski političar i iskusni pravnik sa dugogodišnjim upravnim iskustvom na visokim funkcijama imenovan na mjesto bana, na kojemu je ostao

² Državopravni položaja Hrvatske u 19. st., napose nakon *Hrvatsko-ugarske nagodbe*, usp. u: J. Pliverić, *Beiträge zum Ungarisch-kroatischen Bundesrechte*, Agram, 1886, L. Polić, *Nacrť hrvatsko-ugarskoga državnog prava*, skripta, Zagreb, 1912., 72-268, H. Sirotković, *Ustavni položaj i organizacija rada Sabora Kraljevine Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848.-1918.)*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 20, Zagreb, 1981., 39-86, M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992., N. Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava. Razdoblje od 18. do 20. st.*, Zagreb, 1999., i D. Čepulo, *Hrvatsko-ugarska nagodba i reforme institucija vlasti u Hrvatskom saboru 1868.-1871. godine*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 1, Rijeka, 2001., 117-148.

do iznuđene ostavke 1880. godine. U tom je razdoblju Hrvatsko-slavonski sabor izglasao veći broj reformskih zakona, među kojima su najznačajniji bili oni u području uprave i sudstva te naobrazbe. Reforme pokrenute u tom razdoblju predstavljale su vrhunac modernizacijskog procesa u Hrvatskoj te dobro ukazuju na hrvatska nastojanja u postizanju ili jačanju identiteta, razvojnih mogućnosti, posebnosti i uključivanja, a u vezi s *unutarnjom okolinom*, Ugarskom i Monarhijom, te *europskom jezgrom*. Ključna pitanja, izvedena iz tog razdoblja, svode se na odnos između modernizacije i hrvatskih napora u vezi s nacionalnom emancipacijom i političkom neovisnosti.

III.

Intenzivna reformska djelatnost Hrvatsko-slavonskoga sabora u razdoblju od 1873. do 1880. među inim je uključivala uvođenje načela odgovornosti vlade, odvajanje i modernizaciju uprave i sudstva, (umjerenu) liberalizaciju izbornog sustava, jamstva slobode tiska i slobode okupljanja te prava pojedinca u kaznenom postupku i izdržavanju kazne, kao i osnivanje modernog Sveučilišta u Zagrebu i uvođenje obvezne državne pučke škole, osiguravanja osnovnih uvjeta za razvoj moderne poljoprivrede i trgovine itd. Putem tih liberalnih reformi trebalo je osigurati brzo vraćanje Vojne krajine, dovršiti prijelaz autonomnoga hrvatskog pravno-političkog sustava na modernu i učinkovitu podlogu, omogućiti jačanje domaćih gospodarskih snaga i učvrstiti hrvatsku autonomiju. Sabor-ski su zastupnici često navodili da se putem tih reformi

Hrvatska uključuje u "zajednicu civiliziranih europskih naroda."³

To su, dakle, bili oblici prijelaza hrvatskog društva u moderno razdoblje, a koji su se, u osnovi, poklapali s odgovarajućim procesima i u drugima europskim zemljama tijekom 19. stoljeća. Relativna posebnost *hrvatskog slučaja* bila je u tome što nastojanje da se ostvari upravno-teritorijalna cjelokupnost, punije izgradi moderni nacionalni identitet, osnaže razvojne mogućnosti, učvrsti posebnost Hrvatske te postigne njeno uključenje među zemlje *razvijene europske jezgre* nije bilo samo pitanje (unutarnjeg) rasporeda moći i vlasti ili vanjske ekspanzije nego je to bilo i pitanje ostvarenja nacionalne emancipacije do (moguće) razine samostalnosti i izgradnje *državnosti*.

U reformskom procesu mogu se, pak, izdvojiti tri temeljna cilja reformi: modernizacija je, prvo, trebala pripomoći unutarnjoj integraciji i učinkovitoj administraciji zemlje, sa vladom kontroliranom od strane sabora i sa, uglavnom, slobodnim javnim mnijenjem, čime bi se ojačao (moderni) politički identitet zemlje; ona je, drugo, trebala osigurati uvećanje kapaciteta hrvatskoga političkog i gospodarskog sustava, čime bi se ostvario što neovisniji hrvatski položaj u Monarhiji; ona je, treće, bila i odgovor na izazov *europske jezgre*, a putem prihvaćanja ideja i modela koji su već bili u primjeni u Zapadnoj Europi i njihove prilagodbe hrvatskim prilikama, čime bi se Hrvatska uključila u *europsku jezgru*, a

³ Sažeti prikaz Mažuranićevih reformi usp. u: M. Gross i A. Szabo, n.dj., 369-423, te D. Čepulo, Središte i periferija: europske i hrvatske odrednice Mažuranićevih reformi ustrojstva vlasti i građanskih prava 1873.-1880. godine, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu (ZPF)*, 6, Zagreb, 2000., 900-918.

hrvatski identitet potvrdio kao identitet moderne europske nacije.

Temeljni okvir upravnih i sudskih reformi bila je dioba sudstva i uprave, unutar čega su poduzete i druge značajne sudske i upravne reforme. Osnovna pitanja upravnih reformi bila su sadržana u pravnoj odgovornosti bana saboru⁴ te racionalizaciji i centralizaciji upravno-teritorijalnoga sustava (županije i gradovi).⁵ S tim osnovnim ciljevima, kao i sa pravnim ustrojem bile su usklađene i sudske reforme. Razlog za odvajanje sudstva i uprave te propisivanje jamstava sudačke neovisnosti je, pak, osim unutarustavnih razloga uvećanja kvalitete i učinkovitosti suđenja, bio i u tome što su te odrednice bili austrijski preduvjeti za utjelovljenje Vojne krajine Hrvatskoj.⁶ Reguliranje slobode tiska i (veoma ograničene) slobode okupljanja bilo je također, na neki način, potpora parlamentarnim oblicima.⁷ Stoga su, usto, zajedno sa svim ovim reformama, poduzete i reforme u području građanskih i

⁴ Usp. H. Sirotković, n.dj., 75-78, te D. Čepulo, *Odgovornost i položaj bana i članova hrvatske Zemaljske vlade 1868.-1918. i ministarska odgovornost u Europi*, *ZPF*, 2, Zagreb, 1999., 244-272.

⁵ Usp. D. Čepulo, *Položaj i ustroj hrvatskih gradova prema Zakonu o uređenju gradskih općina iz 1881. godine*, *Hrvatska javna uprava*, 1, Zagreb, 2000., 93-119, te *Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi 1874.-1876. godine*, na i.mj., 1, Zagreb, 2001., 89-126.

⁶ Usp. isti, *Dioba sudstva i uprave u Hrvatskoj 1874. godine – institucionalni, interesni i poredbeni vidovi*, na i.mj., 2, 1999., 240-254.

⁷ Usp. isti, *Pravo na javno okupljanje u Hrvatskoj 1848.-1918. i odrednice razvoja u europskim zakonodavstvima*, *ZPF*, 3-4, Zagreb, 1999., 411-423, te *Sloboda tiska i porotno suđenje u banskoj Hrvatskoj 1848.-1918. godine*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 2, Zagreb, 2000., 937-961.

političkih prava, koje su bile poprilično umjerene, a nisu u cijelosti ni dovršene.

Najveći je dio reformskog programa bio zasnovan na liberalnome austrijskom zakonodavstvu iz postapsolutističkoga razdoblja šezdesetih godina, dok je ustrojstvo uprave imalo uzor u regulativi iz razdoblja apsolutizma pedesetih godina 19. stoljeća. To je austrijsko zakonodavstvo i samo bilo zasnovano na načelima i modelima razvijenima u francuskoj i njemačkoj pravnoj znanosti i zakonodavstvu. Prilagodba austrijskih zakona bilo je najbrže i najučinkovitije rješenje s obzirom da su hrvatski pravници bili *bliski* austrijskom zakonodavstvu, koje je, pak, donekle *odgovaralo* hrvatskim prilikama.

Najveći dio zakona nastao je temeljem zakonodavne inicijative Zemaljske vlade, ali su i zastupnici izražavali inicijativu pri usvajanju nekih značajnijih zakona. Pritom su i Zemaljska vlada i zastupnici Hrvatsko-slavonskoga sabora bili ponajviše inspirirani dostignućima pravne znanosti i zakonodavstva u Austriji i Njemačkoj, a potom i Francuskoj, o čemu su razmjerno dobro bili i obaviješteni, dok su, istodobno, imali tek najopćenitiji uvid u engleski parlamentarizam i američku demokraciju. Stoga su u saborskim raspravama često spominjani *Rechtsstaat* te imena Rudolpha von Gneista i Roberta von Mohla. Međutim, usvajanje reformskih zakona snažno su kritizirali malobrojni konzervativci s argumentom da oni zanemaruju tradicionalne municipalne oblike.

Dinamika usvajanja i provedbe zakona u Mažuranićevom razdoblju, kao i ukupni ishod reformi bili su ponajviše politički uvjetovani. Stoga su gotovo svi reformski zakoni iz područja uprave i sudstva nastali između 1873. i 1875. godine. Naime, nakon 1875. stalno i značajno slabe

intenzitet i značaj reformi, i to ponajviše zbog tri razloga: 1. u to su doba Središnju vladu iz ruku umjerenih mađarskih liberalnih nacionalista preuzeli radikalni liberalni nacionalisti, koji su Hrvatsku smatrali mogućim separatističkim jezgrom te opasnošću za jedinstvo i cjelovitost ugarske države; 2. kršćanski ustanak 1875. i austrijska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. podigli su političku napetost u cijelom Carstvu i usložili položaj Hrvatske; 3. najvažniji zakoni su, usto, već bili donijeti u prvome razdoblju, dok je Zemaljska vlada bila odviše zauzeta rješavanjem problema njihove primjene te nije dospjela raditi na daljnjim reformama. Reformski je program potpuno prekinut 1880. kada je Mažuranić bio prisiljen povući se zbog ugarskih sumnji o njegovu ugrožavanju jedinstva ugarske države te hrvatskih optužbi o njegovoj oportunističkoj politici.

IV.

Liberalne reforme poduzete u Mažuranićevom razdoblju nisu imale svoju *srpsku dimenziju*, ali je ipak moguće identificirati odnos Mažuranića i Srba, točnije srpske elite, te srpsko sudjelovanje u reformama i otporu reformi pučkog školstva.

Mažuranić je u svojoj karijeri u visokoj mjeri gajio suradnju sa Srbima čemu je moguće pridonosila i činjenica da je bio oženjen Aleksandrom Demeter, kćerkom grčkog trgovca djelatnim u hrvatskome narodnom preporodu. Još od razdoblja službovanja u Beču na mjestu predsjednika Dvorskog dikasterija za Hrvatsku, odnosno hrvatskog kancelara (1860.-1866.), u Mažuranićevoj je okolini bio veći broj Srba koji su zauzimali visoke položaje. Neki od njih bili su mu i oslonac pri ustanovljenju Samostalne

narodne stranke sa programom povezivanja Hrvatske sa bečkim Dvorom i ulaskom Hrvatske u Carevinsko vijeće, a nakon što je raspušten Hrvatski sabor 1861. godine. I nakon dolaska na mjesto bana Mažuranić je postavljao Srbe na značajne funkcije u hrvatskoj upravi i sudstvu: oni su zauzimali sva najistaknutija mjesta u organima autonomne vlasti - mjesta podbana, predsjednika Sabora i predsjednika Stola sedmorice (Vrhovnog suda), kao i druge značajne položaje u upravnoj hijerarhiji. Stoga su Mažuraniću, čak i od strane Strossmayera, upućivani prigovori da se okružuje Srbima.⁸

No, s druge strane, unatoč tomu što je, kao generalni prokurator za Hrvatsku u Beču, 1850. potpisao *Bečki dogovor o zajedničkome književnom jeziku*, Mažuranić kao hrvatski kancelar nije preuzeo zaključak Hrvatsko-slavonskoga sabora iz 1861. o *kompromisnome jugoslavenskom nazivu jezika* nego je donio odluku o hrvatskom nazivu jezika u školama. Također, on nije, za razliku od Strossmayera, nikada iskazivao jugoslavensko usmjerenje niti je računao sa ulogom Srbije u definiranju budućnosti Hrvata, odnosno Južnih Slavena u sklopu Austrije, iako je i sam pripadao Narodnoj stranci u kojoj je Strossmayer imao veoma značajnu ulogu. Mažuranić je

⁸ Usp. *Korespondencija Rački – Strossmayer*, ur. F. Šišić, II., *Od 6. jan(uara) 1876. do 31. dec(embra) 1881. godine.*, Zagreb, 1929., 205 (Pismo Strossmayera F. Račkom, Đakovo, 11. ožujka 1879. godine), J. P. Krokari, *Liberal Reform in Croatia, 1872-1875. The Beginnings of Modern Croatia Under Ban I. Mažuranić*, Ph.D. Thesis, Indiana University, 1980 (neobjavljeno), 68, A. Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873. godine*, I., Zagreb, 1987., 121-125, i D. Čepulo, I. Mažuranić (1814.-1890.), u: *Liberalna misao u Hrvatskoj*, ur. A. Feldman, V. Stipetić i F. Zenko, Zagreb, 2000., 64-65.

rješenje za Hrvatsku nalazio u suradnji sa bečkim Dvorom, videći, kao *pućanin*, u Austriji demokraciju zemlju, a potom je, u sedamdesetim godinama 19. st., iz razloga političke realnosti, pristajao i na suradnju sa Ugarskom. Štoviše, zbog političkih odnosa i pritisaka iz Beča i Budimpešte, i u Hrvatskoj je, nakon Bosansko-hercegovačkoga ustanka, uhićeno nekoliko viđenijih Srba pod optužbom za veleizdajničku djelatnost.

Iako Mažuranić nije eksplicitno formulirao svoj odnos prema Srbima u Hrvatskoj, ipak se može zaključiti da je priznavao etnički i kulturni identitet Srba u Hrvatskoj, ali uz odricanje njihova posebnoga političkog identiteta u smislu *političkog naroda*. Stoga je i *zahladio odnose* sa svojim šurjakom Dimitrijem Demeterom zbog njegove (navodne) tvrdnje o posebnome političkom identitetu Srba u Hrvatskoj. Demeter je kasnije tvrdio da je Mažuranić bio netočno informiran te da se on samo zalagao za posebni identitet Srba u *genetičkom* a ne i u *političkome* smislu.⁹

Posebno je, u tom sklopu, 1874. bilo značajno usvajanje *Zakona o ustroju pučkih škola*.¹⁰ Ta je reforma, koja je znatno ograničila dotadašnji utjecaj Katoličke crkve, bila posebno pohvaljena od vladara, a zadovoljstvo njome su izrazili i austrijski te mađarski liberali. Mažuranić je, pak, pitanju reforme školstva posvetio osobitu pažnju jer prosvjetu je smatrao *polugom* koja će omogućiti napredak i postizanje neovisnog položaja pojedinca i naroda te

⁹ Usp. M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985., 103, i M. Gross i A. Szabo, n.dj., 147.

¹⁰ Usp. *Zakon od 14. XI. 1874. o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo*, u: *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1874.*, Zagreb, 1876., 389-419.

priključenje Hrvatske razvijenima europskim zemljama. *Zakonom...* je, umjesto dotadašnjih konfesionalnih škola, uveo obvezno školovanje i državne škole, zadržavajući ipak i religijske elemente naobrazbe, odnosno odredbe o religijskoj i ćudorednoj svrsi odgoja, načelo da je učitelj iste vjere kao i većina učenika te odredbe o obveznom vjeronauku i utjecaju crkve u školskim odborima. *Zakonom...* se dopuštalo i osnivanje privatnih škola s pravom javnosti u crkvenim općinama, ali vlastitim sredstvima i uz zadovoljavanje propisanih uvjeta o materijalnim i stručnim pretpostavkama.

Zakonu... se očekivano žestoko usprotivila Katolička crkva (pa i Strossmayer i Rački), prigovarajući da se njime podržavaju njene škole, a uz gubitak ključnog elementa odgoja, naglašavajući, usto, da on faktički privilegira Srpsku pravoslavnu crkvu, kojoj će, zbog unutarnjeg ustroja, biti omogućeno osnivanje privatnih škola (što se nije pokazalo točnim s obzirom na materijalna ograničenja i nedovoljan broj učiteljskog osoblja). S druge strane, s obzirom da je u srpskima školskim općinama *Zakon...* dopuštao srpski naziv jezika te učenje srpske povijesti i književnosti, dok je, još ranije, *uredbenim putem* bilo uvedeno učenje ćirilice, donekle je bilo, iako ne i posve neočekivano, čudno burno reagiranje i srpskih zastupnika, koji su smatrali da se reformom stvarno onemogućava posebno srpsko školstvo te da se *Zakonom...* želi ukinuti *dvjestogodišnja srpska autonomija*, pa su tražili da srpske crkvene škole budu izuzete od *Zakona...*, naglašavajući da

nad njima nadležnost ima samo Srpski narodno-crkveni sabor.¹¹

S obzirom na takvu argumentaciju srpskih zastupnika, problem se srpskog školstva ujedno pojavio i kao pitanje o (konkurenciji) nadležnosti Hrvatsko-slavonskoga sabora i/ili Srpskoga narodno-crkvenog sabora u vezi s tim školstvom u Hrvatskoj te kao pitanje pravne podloge na kojoj bi se ta nadležnost zasnivala: bila je riječ o tome vrijede li za srpske škole u Hrvatskoj zakoni Hrvatsko-slavonskoga sabora ili, pak, statutarne odredbe usvojene od strane Srpskoga narodno-crkvenog sabora te potvrđene od strane vladara, ako se njima ne dira u opće državno zakonodavstvo.¹² Taj je pravni problem imao izraziti politički značaj jer je u ondašnjim okolnostima otvarao pitanje o nositelju suvereniteta. Temeljno je pitanje naime bilo odnos hrvatske teritorijalno-političke autonomije, utvrđene 1868. *Hrvatsko-ugarskom nagodbom*, i srpske narodno crkvene autonomije, koja je iste godine bila priznata ugarskim zakonom, kao i pitanje nadležnosti hrvatskog bana i Središnje vlade iz Budimpešte na hrvatskome autonomnom području. Naime, provedba *srpskog zakona* bila je moguća samo povređivanjem *Hrvatsko-ugarske nagodbe*.¹³

¹¹ Raspravu o *Zakonu...* u Hrvatskom saboru usp. u: *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godine 1872.-1875.*, II., Zagreb, 1875., 1147, 1157, 1162-1170, 1172-1251, 1255-1281 i 1286. Od literature, nadalje, usp. i: M. Polić, *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkog, kulturnog i društvenoga života*, I., Zagreb, 1899., 200-201.

¹² O osnivanju Srpskoga narodno-crkvenog sabora 1861. i sličnom sporu koji se, u drugome kontekstu, tada javio, usp. u: M. Gross, n.dj., 76-77, i M. Gross i A. Szabo, n.dj., 152-155.

¹³ Usp. M. Gross, n.dj., 92-97.

Iz tih su razloga tvrdnje srpskih zastupnika o nenadležnosti Hrvatsko-slavonskoga sabora nad srpskim školstvom izazvale burne prosvjede hrvatskih zastupnika, a rasprava se ubrzo *prelila* i van tog Sabora. Hrvatski zastupnici su u prijedlogu o izuzeću srpskih škola i postavkama o nadležnosti Srpskoga narodno-crkvenog sabora vidjeli narušavanje ravnopravnosti i začetke srpske političke autonomije. Stoga je u Hrvatsko-slavonskome saboru prijedlog srpskih zastupnika odbijen s obrazloženjem da se u zakonu koji se odnosi na sve građane ne mogu činiti izuzeci. S druge strane, zamjerke je uputio i Srpski narodno-crkveni sabor. Mažuranić na njih nije službeno nego privatno odgovorio, i to pismom patrijarhu, koje, pak, nije objavljeno kako se tada već *uzavrela situacija* nebi dalje pogoršala.

Reforma pučkog školstva je tako prvi put izazvala šira sporenja hrvatskoga i srpskog tiska, pri čemu je potonji tisak Mažuranića i osobno napadao, pripisujući mu anti-srpske tendencije.¹⁴ I kasnije su, zbog te reforme školstva, Mažuraniću i njegovom razdoblju u srpskoj historiografiji pripisivane protusrpske odrednice: Vasilje Krestić, npr., ocjenjuje da Mažuranićevo razdoblje i njegov *Zakon o školama* predstavljaju početke hrvatsko-srpskoga razilaženja sa trajnim posljedicama odnarođivanja Srba, zbog čega Srbi, nakon Mažuranićeve ostavke 1880. godine, *za njim*

¹⁴ O Mažuranićevoj reformi školstva i pitanju srpskoga pučkog školstva u Hrvatskoj usp., npr., M. Gross, *Zakon o osnovnim školama 1874.* i srpsko pravoslavno školstvo, u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, I., Zagreb, 1988., 83-110.

nisu tugovali.¹⁵ Ipak, po okončanju rasprave, Mažuranićevi suradnici Srbi - koji su izbjegli ulazak u polemike - kao i srpski zastupnici nastavili su rad i dalje pružajući potporu ostalima Mažuranićevim reformama.

V.

Sudbinu Mažuranićevih reformi uvelike su odredili stanje uspostavljeno *Hrvatsko-ugarskom nagodbom* i stvarna ugarska nadmoć u sklopu kojih je 1883. za hrvatskog bana postavljen Karoly Khuen-Héderváry, mađarski plemić porijeklom iz Slavonije koji je imao zadaću pacifikacije hrvatske političke scene te ograničavanja i nadzora Hrvatske u interesu Ugarske i dualističkog uređenja. Stoga su ubrzo formalno revidirane ili stvarno umrtvljene glavne sudske i upravne reforme iz Mažuranićeva vremena: brzo su se *istopili* najznačajniji liberalni sadržaji sudbenih reformi (dioba sudstva i uprave te jamstva neovisnosti sudstva, sloboda tiska i porotno suđenje) koje su bile među najznačajnijima sastavnicama Mažuranićevih reformi. Khuen je, usto, poduzeo i reorganizaciju upravnog aparata (koji se i u tehničko-sustavnom, pa i u političko-interesnome pogledu pokazao *preracionalnim* i precentraliziranim), vraćajući neke elemente tradicionalnih municipalnih oblika, koji su, sada, prikrivali dominaciju ugarskih interesa.¹⁶ Time se pokazalo da unutar nagodbenog uređenja nije moguće prići učinkovitijem učvršćenju hrvatske autonomije

¹⁵ Usp. Politički, privredni i kulturni život u Slavoniji, u: *Istorija srpskog naroda*, VI/1, ur. A. Mitrović, Beograd, 1983., 375-376, 409 i 427.

¹⁶ O Khuenovom razdoblju usp., npr., M. Polić, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*, Zagreb, 1901.

sa mogućim ciljem i njena proširenja. Ipak, sudske su i upravne reforme 1873.-1880. definitivno postavile hrvatski pravno-politički sustav na moderne temelje i posve raskrstile sa ostacima staleškog ustroja.

Reforma školstva, pak, nije doživjela sudbinu sudskih reformi te je pospješila podizanje razine školstva te uvećala broj škola i djece obuhvaćene naobrazbom, iako je samo djelomično ispunila prvotna očekivanja. U Khuenovom razdoblju *Mažuranićev školski zakon* je izmijenjen sukladno Khuenovom autokratskom usmjerenju, pa je uklonjena neovisnost stručnog nadzora nad školama od upravno-političkoga aparata. Usto, Khuen je dopustio i olakšice pri radu i otvaranju srpskih konfesionalnih škola, ali uz nadzor vlade, pa, stoga, ni tada nad srpskim školstvom nije uspostavljena narodno-crkvena autonomija.

Sažetak

Mažuranićeve su reforme prema svojim osnovnim obilježjima dio europskih modernizacijskih procesa te su, uz izvjesno kašnjenje i poneke ograničenosti, povezale proces izgradnje modernog oblika hrvatske državopravne subjektiviranosti sa modernima europskim vrijednostima i institucionalnim oblicima, dajući unutarnjem ustroju hrvatske autonomije moderni europski identitet. Te reforme je, stoga, moguće promatrati i kao svjesni te razmjerno sustavni projekt ubrzane modernizacije. U tom je sklopu iz zakonodavne djelatnosti tog razdoblja orijentacijski moguće rekonstruirati i višestupanjsko programsko usmjerenje određeno po utjecajima (prije svega, njemačka doktrina i austrijsko zakonodavstvo, koje je, pak, preuzimalo utjecaje njemačkog zakonodavstva te francuskih zakonodavstva i doktrine), ciljevima i odnosima. Viši ciljevi modernizacije pretpostavljali su ispunjenje nižih, a bili su određeni odnosom prema okolini. Oni se, u suštini, mogu svesti na sljedeće: 1. ostvarenje teritorijalne cjelovitosti hrvatskih zemalja, izgradnja modernih institucija i modernoga hrvatskog (pravno)kulturnog i političkog identiteta, kao i temelja

uspješnog gospodarstva; 2. uvećanje ukupnih razvojnih mogućnosti Hrvatske; 3. proširenje i učvršćenje hrvatske posebnosti (državno-pravni identitet) u odnosu na Ugarsku i Habsburšku Monarhiju, a potom i spram ostalih europskih zemalja; 4. uključenje Hrvatske, kao zemlje sa izgrađenom modernom (pravno)kulturnom i političkom osobnošću te razvijenom gospodarskom podlogom, među *civilizirane europske narode*.

Mažuranić je u provođenju reformi surađivao i sa srpskom političkom elitom, pa su ga pri tome podupirali i srpski političari te upravni i sudski službenici te zastupnici. On je, inače, izražavao stav o posebnom etničkom i kulturnom identitetu Srba, ali se protivio uspostavi srpskog identiteta u smislu posebnoga *političkog naroda* u Hrvatskoj. Posebno je pitanje njegovih reformi bila reforma školstva, u sklopu koje se je, u opreci između laičke i konfesionalne *prirode školstva*, prvi put značajnije iskazao i hrvatsko-srpski spor, i to ne samo kao osnovno pitanje o posebnome srpskom školstvu nego i kao pitanje o kulturno-prosvjetnoj autonomiji. U vezi s tim pitanjem pojavilo se i pitanje o (konkurenciji) nadležnosti Hrvatsko-slavonskoga sabora i/ili Srpskoga narodno-crkvenog sabora oko srpskih škola u Hrvatskoj. Same Mažuranićeve reforme bile su, pak, liberalno usmjerene te nisu imale neku posebnu *hrvatsku* ili *srpsku* dimenziju.

Zusammenfassung

Die Reformen von Mažuranić sind nach ihren wesentlichen Merkmalen ein Teil der europäischen Modernisierungsprozesse und haben – mit gewisser Verspätung und einigen Einschränkungen – den Prozeß der Entwicklung des modernen kroatischen Staates mit modernen europäischen Werten und institutionellen Formen verbunden, indem sie der inneren Ordnung der kroatischen Autonomie eine moderne europäische Identität gaben. Diese Reformen können deswegen als ein bewußtes und verhältnismäßig systematisches Projekt einer beschleunigten Modernisierung betrachtet werden. In diesem Zusammenhang ist es möglich, aus der Gesetzgebung dieser Zeit auch die mehrstufige programmatische Orientierung zu rekonstruieren, die von Einflüssen (vor allem der deutschen Doktrin und der österreichischer Gesetzgebung, die allerdings unter dem Einfluß der deutschen Gesetzgebung stand, und der französischen Gesetze und

Doktrin), Zielen und herrschenden Verhältnissen bestimmt war. Höhere Ziele der Modernisierung setzten die Erfüllung niedrigerer Ziele voraus, und diese waren durch das Verhältnis zur Umgebung bestimmt. Sie können im wesentlichen auf folgendes zurückgeführt werden: 1. territoriale Integrität der kroatischen Länder, Entwicklung moderner Institutionen und einer modernen kroatischen (rechtlich) kulturellen Identität als Grundlage für eine erfolgreiche Wirtschaft; 2. Erweiterung sämtlicher Entwicklungsmöglichkeiten für Kroatien; 3. Erweiterung und Festigung der kroatischen Besonderheit (staatsrechtliche Identität) in bezug auf Ungarn und die Donaumonarchie, und danach auch in bezug auf andere europäische Länder; 4. Einbeziehung Kroatiens als eines Landes mit einer entwickelten modernen (rechtlich) kulturellen Identität und einer entwickelten wirtschaftlichen Basis in den Kreis der *zivilisierten europäischen Völker*.

Mažuranić hat bei der Umsetzung der Reformen auch mit der serbischen politischen Elite zusammengearbeitet, so daß er darin auch die Unterstützung serbischer Politiker, Staats- und Gerichtsbeamten und Abgeordneter hatte. Er hat übrigens die Meinung vertreten, daß die Serben eine besondere ethnische und kulturelle Identität haben, war aber dagegen, daß sich die Serben in Kroatien durch ihre Identität als ein separates *politisches Volk* konstituieren. Einen besonderen Rang unter seinen Reformen nahm die Schulreform ein, im Rahmen derer zum ersten Mal auch der kroatisch-serbische Konflikt zum Ausdruck kam, in der Frage der Wahl zwischen der säkularen und konfessionellen *Prägung des Schulwesens*. Dieser Konflikt bezog sich nicht nur auf die Frage eigener serbischer Schulen, sondern auch auf die Frage einer kulturellen und Bildungsautonomie. In Zusammenhang damit wurde auch die Frage über die (Konkurrenz) der Zuständigkeiten des Kroatisch-slawnischen Sabor und/oder des Serbischen Volks-/Kirchensabor über die serbischen Schulen in Kroatien gestellt. Mažuranićs Reformen selbst waren eigentlich von liberaler Orientierung und weder von *kroatischer* noch von *serbischer* Dimension besonders geprägt.